

УДК 821.161.3:82-3

UDC 821.161.3:82-3

**САМАЛІКВІДАЦЫЯ ЯК
ВЫНІК ЭКЗІСТЭНЦЫЯЛЬНАГА
ВЫБАРУ ГЕРОЯ ПРОЗЫ
ВАСІЛЯ БЫКАВА**

**SELF-ELIMINATION AS A RESULT
OF EXISTENTIAL CHOICE OF
THE CHARACTER OF PROSE BY
VASIL BYKOV**

Д. І. Бурко,
*аспірант кафедры беларускай
літаратуры і культуры БДПУ*

D. I. Burko,
*Post-Graduate Student of the Department
of Belarusian Literature and Culture, BSPU*

Паступіў у рэдакцыю 21.04.16

Received on 21.04.16

У артыкуле «Самаліквідацыя як вынік экзистэнцыяльнага выбару героя прозы Васіля Быкава» разглядаецца праблема самазабойства ў анталогічным, філасофскім аспекце. Самазабойства як экзистэнцыяльны выбар быкаўскага героя грунтуецца на вострым унутраным канфлікце адной чалавечай душы, і прырода гэтага канфлікту абумоўлівае мастацкія прынцыпы арганізацыі «суіцыдальных» сюжэтаў у беларускага пісьменніка.

Ключавыя словы: самаліквідацыя, экзистэнцыяльны выбар, экзистэнцыяльная адзінота, абсурд.

The article «Self-destruct as a result of hero's existential choice in Vasil Bykov's prose» deals with the problem of suicide in anthological, philosophical aspect. Suicide as an existential choice of Bykov's hero is the result of acute internal conflict in a human soul, and the nature of the conflict dictates the artistic principles of «suicidal subjects of the Belarusian writer».

Keywords: self-destruction, existential choice, existential loneliness, absurd.

У сусветным глабалізаваным і ўрбаністычным свеце самазабойства стала сур'ёзнай сацыяльнай і рэлігійна-маральнай праблемай грамадства. Канфлікт чалавека і грамадства пераўтварыўся ў анталогічную, філасофскую праблему. Востры крызіс чалавечай душы заўсёды цікавіў прыгожае пісьменства.

Праблема самазабойства ў сусветнай літаратуры – тэма добра вядомая і дастаткова распрацаваная. Пісьменнікі даўно цікавяцца пытаннямі асэнсавання смерці як няўхільнай непазбежнасці, дадзенасці ў жыцці чалавека, як неад'емнага элемента самага жыцця, без якога яно губляе многія са сваіх характарыстык. А. Камю і Ж.-П. Сартр сцвярджалі, што магчымасць самагубства – гэта тое, што адрознівае чалавека ад жывёлы, бо вольная воля звязана са свядомым выбарам, а Г. Марсель бачыў у самазабойстве пачатковую кропку любога сапраўды метафізічнага мыслення. А. Камю звязваў самазабойства нават з чалавечай годнасцю, бо гэта азначала, як лічыў пісьменнік-філосаф, стаць гаспадаром уласнай смерці. Галоўная праблема жыцця – не памерці раней смерці. Такія людзі ходзяць сярод іншых і маюць пры сабе дакументы, але жыццё сышло з іх. Калі з чалавечага жыцця

знікаюць сэнс, каштоўнасці і надзея, жыццё пачынае спыняцца, чалавек памірае. Калі жыццё можна звязаць з магчымасцю зменаў, то смерць пры жыцці – гэта стагнацыя, акацыяненне, спыненне зменаў, супраціўленне ім, канец натуральнай дынамікі асобы. Жыццё – гэта доўгае і пакутлівае стварэнне душы. Калі стварэнне душы, якім чалавек абавязаны сабе і пакуце, завяршаецца, прыходзіць смерць. Іншымі словамі смерць у пэўным сэнсе папярэднічае самагубству. Самагубцы магчыма бягуць не ад жыцця ў смерць, а ад той формы смерці, у якую іх жыццё ператварылася, бягуць у невядомасць, у якой можа быць нешта ёсць, застаецца нейкі шанец, пэўны сэнс. Прычынай смерці пры жыцці з'яўляюцца такія формы суіцыдаў, як забойства часу, забойства вопыту. Іх можна ахарактарызаваць як разнавіднасць самаразбуральных паводзін, як псіхалагічны суіцыд.

Як жа праблема выбару, праблема вольнага, свабоднага адыходу з жыцця выглядае ў творах Васіля Быкава? У беларускага пісьменніка заўсёды прысутнічае памежная сітуацыя, сітуацыя выбару, гэта выбар герояў Рыбака і Сотнікава (аповесць «Сотнікаў») паміж жаданнем жыць ці застацца найперш чалавекам. Такі выбар трагічны, коштам яго часта становіцца смерць. Даследчык П. Ва-

сючэнка адзначае: «Па сутнасці, большасць быкаўскіх персанажаў выбірае паміж магчымасцямі (спосабамі) памерці» [1, с. 3]. Часта героі В. Быкава трапляюць проста-такі ў абсурдную сітуацыю («Мёртвым не баліць», «Сцяна», «У тумане»), выйсце з якой досыць праблемнае для чалавека. Аналагічныя меркаванні выказвае М. Тычына: «В. Быкава цікавіць найперш чалавек, яго характар, паводзіны ў экстрэмальнай сітуацыі, калі размова ідзе пра жыццё і смерць. Звычайна ён шукае вытокі характару ў мінулым героя, выяўляе зноў і зноў складаную залежнасць героя і абставін. Прычым абставіны заўсёды складваюцца так, што ад самога чалавека амаль нічога не залежыць, застаецца вельмі вузкі выбар, і менавіта ў гэты момант выяўляецца сапраўдная духоўная сутнасць гэтага ці іншага чалавека» [2, с. 648–649].

Сітуацыя выбару ўласціва большасці твораў В. Быкава. Аднак нельга абмінуць увагай відавочныя светапоглядныя змены ў пісьменніка. На пачатку сваёй творчасці пісьменнік сцвярджаў сілу чалавечага духу, выступаў прыхільнікам гераічнай канцэпцыі чалавека, сцвярджаў вялікі сэнс пакут і смерці сваіх герояў. У аповесці «Дагыць да світання» (1972) В. Быкаў піша: «... ён (Іваноўскі – Д. Б.) амаль пэўна ведаў, што ўсё скончыцца кепска, і адначасна адмаўляўся разумець гэта. Ён хацеў верыць, што ўсё, зробленае ім у такіх пакутах, павінна недзе адбіцца, у чымсьці выявіцца. Няхай не сёння, не тут, не на гэтай дарозе, – можа, у іншым месцы. Павінен жа быць у гэтым нейкі, хай не дужа значны, але ўсё ж чалавечы сэнс» [3, с. 468]. Гэты сэнс бачыцца ў бунце Іваноўскага супраць наканаванага лёсу, што надае сэнс яго існаванню.

Сітуацыя выбару асабліва востра пастаўлена ў так званых партызанскіх аповесцях В. Быкава: «Спрадвечная праблема «выбару» ў партызанскай вайне і на акупіраванай тэрыторыі стаяла больш востра і вырашалася больш разнастайна, матываванасць чалавечых учынкаў была болей ускладнена, лёсы людзей больш багатыя і часта больш трагічныя, чым у кожным з самых розных армейскіх арганізмаў. І наогул элемент трагічнага, які заўсёды з'яўляецца істотным элементам вайны, праявіўся тут на ўсю сваю страшэнную сілу» [4, с. 72].

Вялікі розгалас у грамадстве мела аповесць «Сотнікаў». А. Твардоўскі назваў твор «евангеллем дваццатага стагоддзя». Галоўная праблема, паводле слоў самога аўтара, –

«унутраны свет чалавека, магчымасці яго духу» (В. Быкаў). У аповесці гэта праблема гучыць як маральны імператыв: «Што такое чалавек перад знішчальнай сілай бесчалавечных абставін? На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вычарпаны ім да канца і прадухіліць смерць немагчыма» [5, с. 402].

Аднак з цягам часу танальнасць твораў В. Быкава мяняецца, яны набываюць выразна трагедыйнае гучанне, і пісьменнік ужо не пакідае сваім героям маральнага задавальнення, маральнай перавагі. П. Васючэнка піша: «Цяжасць выбару, які твораць гэтыя героі, не абарочваецца чаканай палёгкай або ўнутранай разняволенасцю, якую экзістэнцыялісты трактавалі як звышмэту, этычны абсалют. Як правіла, учынкі гэтых персанажаў не прыносяць ім вялікай славы, не даюць самім адчування поўнай самарэалізацыі... Васіль Быкаў нібыта ігнаруе пытанне пра ўнутранае вызваленне чалавека ў выніку выбару... Этычнае пытанне пераводзіцца ў іншы ракурс: а ці натуральна ўвогуле выпрабаўваць каго-небудзь праз нялюдскія пакуты і штурхаць да волі праз катавальню і эшафот?» [6, с. 3]. Літаратуразнаўца П. Васючэнка называе такі падыход пісьменніка «экзістэнцыялізмам у беларускай рэдакцыі» [6, с. 5].

Светапоглядныя змены пісьменніка асабліва выразна прасочваюцца ў аповесці «У тумане» (1988). Галоўны герой Сушчэня ўвогуле пазбаўлены выбару: «Сумленна, як усе, на роўных правах з людзьмі жыць ён не мог, а несумленна не хацеў... Што яму яшчэ засталася? ...Чалавек не ўсё можа...» [7, с. 363–364]. Пісьменнік у аповесці шмат ўдакладняе і пераасэнсоўвае з таго, што раней сцвярджаў у сваіх творах. В. Быкаў ужо не судзіць сваіх герояў паводле патрабаванняў маральнага катэгарычнага імператыву, для яго вызначальнымі становяцца адчуванні і пакуты чалавека, які не па сваёй волі трапіў у безвыходную сітуацыю.

В. Локун у артыкуле «Літаратура і свабода выбару» сцвярджае: «Экзістэнцыяльныя матывы ў творчасці В. Быкава праявляюцца з новай сілай ужо ў постсавецкія часы, асабліва ў пачатку 90-х гг. Калі першы перыяд вызначаўся блізкасцю, галоўным чынам, у плане жанрава-структурным, а не светапоглядным, то другі перыяд характарызуецца падабенствам больш глыбокім – на ўзроўні разумення прыроды чалавека і свету. Тэма адчужанасці чалавека ад грамадства,

духоўная ізаляванасць, адсутнасць ілюзіі будучыні, ідэя варожасці свету ў адносінах да чалавека або чалавека да свету – усё гэта чытаецца ў апавяданнях “На Чорных лядах”, “Жоўты пясочак”, “Сцяна” і часткова ў аповесці “Аблава»» [8, с. 247].

Аповесць «Аблава» (1989), па словах М. Тычыны, «узнікла як спроба адказаць на пытанне, наколькі чалавек з’яўляецца разумнай, свабоднай і цывілізаванай істотай і якой маральнай мерай яго можна судзіць» [2, с. 650]. Праз сітуацыю абсурду В. Быкаў спрабуе даць адказ на гэтае пытанне. В. Локун адзначае: «Хведар Роўба – новы тып быкаўскага героя. Ён пазбаўлены аптымізму, светлай надзеі на будучыню. Менавіта ў трагічным непрыманні абсурду, у трагічным бунце, асуджаным на паражэнне, у бесперапынным і бессэнсоўным супрацьстаянні, што нагадвае сізіфаву працу, Хведар Роўба набывае сваю велічную трагічнасць. Ён паглыбляецца ў жыццё-абсурд не дзеля таго, каб прыняць яго і пасля годна ім пагарджаць, а хоча зразумець прыроду абсурду, «механізм» яго ўздзеяння на людзей» [8, с. 248].

Выхад у 1997 г. кнігі «Сцяна» (апавяданне «Сцяна» пабачыла свет у 1995 г.) дае падставы казаць «пра свядомыя этыка-эстэтычныя арыентацыі беларускага мастака слова на пэўныя творы экзістэнцыялісцкіх аўтараў, перш за ўсё – на творы Жана-Поля Сартра» [9, с. 27], «пра больш уважлівае, чым раней, стаўленне Васіля Быкава да экзістэнцыялісцкай філасофіі, пра яго заўважную эвалюцыю ў бок гэтага, без перабольшвання, магутага сілавога поля сучаснасці, пра рух ад стыійнага, так бы мовіць, экзістэнцыялізму да ўласнаэкзістэнцыялісцкай канцэпцыі чалавека і свету» [9, с. 26].

В. Быкаў свядома бярэ сюжэт апавядання Ж.-П. Сартра «Сцяна» (у беларускім перакладзе «Мур») і ўносіць уласнае бачанне ў асэнсаванне экзістэнцыяльнай праблемы выбару. Як падкрэслівае Е. Лявонава, у абодвух пісьменнікаў «намаганні персанажаў не прыносяць поспеху; больш за тое, намаганні гэтыя маюць цалкам процілеглы жаданаму, абсурдна-трагічны вынік... У абодвух выпадках чытачу прапануюцца жahlіва-жорсткія, абсурдна-лагічныя схемы, своеасаблівыя паводзінавыя тэксты» [9, с. 27].

У канцы ХХ ст. В. Быкаў часта звяртаўся да жанру прыпавесці: «На Чорных лядах», «Бедныя людзі», «Жоўты пясочак» (1994–1995) «Музыка», «Народныя мсціўцы»

(1997), «Ваўчыная яма», «Мальбара», «Тры словы нямых», «Труба» (1998), «Хутаранцы», «Апалагетыка “нагана”», «Кошка і мышка» (1999). Гэты жанр плённа выкарыстоўваўся і экзістэнцыялістамі. В. Быкаву імпануе ўніверсальнасць прытчы, яе павучальнасць, змястоўная блізкасць дахрысціянскай пропаведзі. Высновы пісьменнікаў большасці твораў песімістычныя.

У апавяданні В. Быкава «На Чорных лядах» бачны прыклад калектыўнага самазабойства як экзістэнцыяльны і нават хрысціянскі выбар герояў твора ў справе выратавання блізкіх людзей. Як і звычайна ў быкаўскіх творах, у творы прысутнічае абмежаваная колькасць людзей – усяго восем герояў, узятых у самай крытычнай для іх сітуацыі. Дашчэнту знясіленыя, без ежы, амаль без патронаў, яны рашаюцца на самагубства, клапоцячыся цяпер адно толькі пра тое, каб і імёны іхнія засталіся невядомымі, бо ў адваротным выпадку расправа чакае бацькоў, жанок, дзяцей, увогуле ўсю радню.

Літаратуразнаўцы ўжо выказвалі думку, што героям гэтага апавядання ўласціва небяспечная па сваіх магчымых выніках апантанасць, гатовая перарасці ў фанатызм, што яны абыякавыя да людзей, бо жыццё канкрэтнага чалавека пад увагу імі не прымаецца і на самагубства яны пайшлі з фанатычнай упартасці – «абы не здацца бальшавікам» [8, с. 240]. У В. Быкава справа выглядае куды больш складана. Самазабойства яго герояў паўстае асабліва трагічным, бо яно цалкам вымушанае. Паўстанцы з апавядання «На Чорных лядах» пазбаўлены магчымасці жыць сумленна. Яны свядома ідуць на смерць, кіруючыся зусім не фанатызмам, а вельмі гуманістычнымі меркаваннямі, менавіта таму, што не хочуць «пацягнуць на пакуты іншых, тых, дзеля каго, па сутнасці, распачалі» [10, с. 540] паўстанне. «Вось і капаюць людзі самі сабе магілу, а потым адзін за другім кладуцца ў яе» [10, с. 542], – канстатуе В. Быкаў. Пісьменнік піша пра гэта рэалістычна-дакладным і строга ўзважаным у кожным слове стылем, з той знешняй стратэгічнасцю, у якой спрасавана вялікая выбуховая сіла пісьменніцкага болю і гневу: «Бо гінуць жа абкладзеныя як ваўкі, бедалагі працаўнікі, шчырыя, сумленныя людзі, якія хацелі добра сабе і сваёй краіне» [3, с. 545]. Героі твора – «няўдачлівы прымак Аўстрыяк, бедалага Казак, Кажухар, які ад зары да зары шыў кажухі, знаёмы з сялянскай галотай Дзед, нядаўні гімназіст Ігар Забела, старшы

ўнтэр-афіцэр Мяцельскі, які ўжо звездаў катаванні ў чразвычайцы, безыменны камандзір гэтай асуджанай на смерць групы – колішні настаўнік, вельмі разумны чалавек, які добра бачыць трагедыю паўстання» [10, с. 550]. «Як заўжды, масы засталіся ўбаку, не падтрымала іх Беларусь» [10, с. 553], – з горыччу і душэўным болем думае камандзір групы паўстанцаў, аналізуючы галоўныя прычыны паражэння. І ў яго лаканічных, але вельмі ёміста змястоўных словах выяўлена самая горкая, самая балючая праўда ў дачыненні да лепшых сыноў нацыі, ды і да свайго ўласнага лёсу. Назва апавядання, якая ў прамым сэнсе абазначае месца апошняга прытулку паўстанцаў, успрымаецца абагулена сімвалічна – як знак чорнай часіны ў шматпакутнай беларускай гісторыі.

Камандзір паўстанцаў спадзяецца, што трагічная самаахварнасць слухіх ваяроў не будзе марнай: «Без таго, без іхняй галаваломнай адвагі, ахвяр і крыві ўся іх нацыянальная справа, бы невылечаны сухотнік, асуджаная на вялы, задоўжаны скон. Цяпер на скон не будзе асуджана. Зерне кінута, па вясне ўгрэецца глеба, будуць усходы. Колькі б зіма не доўжылася, настане вясна. Яны ж угнояць глебу, мусіць такое іх гістарычнае прызначэнне, так трэба. Для вольнай Радзімы, для гісторыі» [10, с. 560].

Апавяданне мае сімвалічную канцоўку: пятнаццацігадовы Валодзька Сулашчык – адзіны з усёй групы застаецца жыць. Камандзір, ратуючы Валодзьку для будучыні, усклаў на хлопца балючы абавязак закапаць агульную магілу:

- Табе Сулашчык, заданне: закапаць, зараўняць. Каб следу не асталося. І – жыві!
- Я?
- Ты, а хто ж. Жыві. За нас, за бацьку [10, с. 565].

Падлетак Валодзька стаў жывой надзеяй усіх палеглых змагароў за Беларусь, жывым злучком у ланцугу пакаленняў, выразнікам нацыянальнай адраджэнскай ідэі. Нацыянальная ідэя, на думку ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага, лучыць пакаленні, якія адышлі і маюць яшчэ прыйсці, а злучком з'яўляецца пакаленне, якое існуе зараз. Такім чынам Васіль Быкаў у творы злучае нацыю ў адно цэлае.

Валодзька Сулашчык, поўны распачы, ідзе з Чорных лядаў, сам не ведаючы куды. Суправаджае яго назойлівае і ў нечым пагрозлівае сакатанне зграі сарок. Ідзе поўны распачы, збянтэжаны, але жывы. Малады

барацьбіт не памёр, ён жывы, як жывая надзея. Гэта вельмі сімвалічна ў апавяданні В. Быкава, бо пакуль жыве апошні змагар, пакуль б'ецца маладое сэрца, пакуль вочы скіраваны ў неба, пакуль гарыць у іх полымя надзеі, датуль ёсць надзея на адраджэнне і абуджэнне нацыі. Васіль Быкаў верыў у гэта, таму і пакінуў героя жыць, пакінуў жыць надзею, якую выказаў словамі: «Што ж, спадары... Нам не ўдалося, можа, удала іншым. Яны нас успомняць. Усё ж мы не за сябе, не за сваё, якога у нас не было. Мы за Беларусь. Нашу няшчасную старонку. Прымі, Божа. Твае ахвяры.. » [10, с. 562].

Паўстанцы абралі смерць, каб не памерці. Яны праз свой экзістэнцыяльны выбар, праз сваю ахвяру працягваюць жыць у памяці і справах тых, дзеля каго была прынесена ахвяра і зроблены нялёгкі выбар. Самазабойства паўстанцаў з апавядання «На Чорных лядах» мае глыбока біблейныя карані. Выбар быкаўскіх герояў – гэта не духоўная слабасць, не ўцёкі ад жыццёвых праблем у іншую рэчаіснасць, гэта і не інфантальны, неабдуманы крок дзеля рэзанансу ў грамадстве. Выбар паўстанцаў глыбока абдуман, уважаны і перажыты не адным днём. Стратэгічная мэта свядомага самагубства слухіх ваяроў ёсць жыццё.

Самазабойства ў апавяданнях Васіля Быкава – з'ява глыбока абдуманая і ўважаная. Складаны экзістэнцыяльны выбар, на які ідуць героі быкаўскіх апавяданняў, непакісны і прыняты ў пакутлівых роздумах і ўнутраных дыялогах герояў са сваім сумленнем. Нярэдка выбар, які прапануе і нават дыктуе сумленне героя, не пакідае надзею на жыццё, але жыццё фізічнае ў выпадку іншага выбару адмаўляе жыццё сумленнае, жыццё высокамаральнае, унутранае. Экзістэнцыя Васіля Быкава не кніжная, не вынік разумовай працы і доўгіх пошукаў у самім сабе, гэта само жыццё, тыя складаныя ўмовы, у якія гэта жыццё паставіла пісьменніка яшчэ маладым лейтэнантам. Уласныя перажыванні і вопыт спакутаваных людзей паабпал сябе прымушалі В. Быкава пісаць пра нялёгкую праблему выбару, пра адсутнасць выбару для сумленнага чалавека. Выбар на карысць самагубства ў творах пісьменніка высокамаральны, амаль хрысціянскі. Лепш сыйсці з гэтага жыцця годна, хоць і праз пакуты, асабліва душэўныя, якія не адмаўляюць страшных фізічных пакут, чым застацца жыць у маладушшы і з бояззю памерці.

Многія пісьменнікі сусветнай літаратуры звярталіся да тэмы самазабойства, усебакова разглядалі розныя прычыны свядомага сыходу з жыцця: часам гэта была ўнутраная слабасць, псіхічнае захворванне героя, ча-

сам – перформанс і гучны грукат дзвярыма на парозе смерці. У творах Васіля Быкава самазабойства – гэта складанае псіхалагічнае, разумовае рашэнне, спакутаваны выбар на карысць праўды і свабоды сумлення.

ЛІТАРАТУРА

1. *Васючэнка, П.* Беларуская літаратура пачатку XX стагоддзя ў кантэксце еўрапейскага сімвалізму / П. Васючэнка // Скарызназнаўства, кнігазнаўства, літаратуразнаўства: матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый», г. Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 96–101.
2. *Тычына, М.* Пад знакам Быкава / М. Тычына // Быкаў, В. Балота. Знак бяды: Аповесці / В. Быкаў. – Мінск : ГА БТ «Кніга», 2001. – 345 с.
3. *Быкаў, В.* Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : ТАА «Выдавецтва Врэмя», 2005. – Т. 1: Аповесці, апавяданні і прыпавесці 90-х і 2000-х гадоў. – 453 с.
4. *Быкаў, В.* Праўдай адзінай [Тэкст] / В. Быкаў. – Мінск : Маст літ., 1984. – 268 с.
5. *Дранько-Майсюк, Л.* Ён беларускі пісьменнік настолькі, наколькі Хемінгуэй – амерыканскі / Л. Дранько-Майсюк // Крыніца. – 1996. – № 3. – С. 17–26.
6. *Васючэнка, П.* Экзистэнцыялізм у беларускай рэдакцыі / П. Васючэнка // Крыніца. – 1996. – № 3. – С. 3–5.
7. *Быкаў, В.* У тумане / В. Быкаў // 36. тв. : у 6 т. – Мінск : Маст. літ., 1994. – Т. 5. – С. 277–364.
8. *Локун, В.* Літаратура і свабода выбару / В. Локун // Польшча. – 1998. – № 5. – С. 238–255.
9. *Лявонава, Е.* Творчасць В. Быкава і Ж. П. Сартра праз прызму традыцыі Дастаеўскага: філасофска-эстэтычны перасячэнні / Е. Лявонава // Роднае слова. – 2000. – № 1. – С. 26–30.
10. *Быкаў, В.* Выбраныя творы / В. Быкаў. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2004. – 672 с.

REFERENCES

1. *Vasyuchenka, P.* Belaruskaya litaratura pachatku XX stagoddzya u kantektstse yeurapeyskaga simvalizmu / P. Vasyuchenka // Skarynaznaustva, knigaznaustva, litaraturaznaustva: materyyaly III Mizhnar. kangresa belarusistau „Belaruskaya kultura u dyyalogu tsyvilizatsyy“, g. Minsk, 21-25 maya, 4-7 snekhnya 2000 g. – Minsk : Belaruski knigazbor, 2001. – S. 96–101.
2. *Tychyna, M.* Pad znakam Bykava / M. Tychyna // Bykau, V. Balota. Znak byady: Apovetsi / V. Bykau. – Minsk : GA BT “Kniga”, 2001. – 345 s.
3. *Bykau, V.* Pouny zbor tvorau: u 14 t. / V. Bykau. – Minsk : Sayuz belaruskikh pismennikau; M. : TAA “Vy-davetstva Vremya”, 2005. – T. 1: Apovetsi, apavyadanni i pryvavatsi 90-kh i 2000-kh gadou. – 453 s.
4. *Bykau, V.* Prauday adzinay [Tekst] / V. Bykau. – Minsk : Mast. lit., 1984. – 268 s.
5. *Dranko-Maysyuk, L.* Yon belaruski pismennik nastolki, nakolki Kheminguey – amerykanski / L. Dranko-Maysyuk // Krynitsa. – 1996. – № 3. – S. 17–26.
6. *Vasyuchenka, P.* Ekzistentsyializm u belaruskay redaktsyi / P. Vasyuchenka // Krynitsa. – 1996. – № 3. – S. 3–5.
7. *Bykau, V.* U tumane / V. Bykau // Zb. tv.: U 6 t. – Minsk : Mast. lit., 1994. – T. 5. – S. 277–364.
8. *Lokun, V.* Litaratura i svaboda vybaru / V. Lokun // Polymya. – 1998. – № 5. – S. 238–255.
9. *Lyavonava, Ye.* Tvorchasts V. Bykava i Zh. P. Sartra praz pryzmu tradytsyi Dastayeuskaga: filasofskae-stetychnyya perasyachenni / Ye. Lyavonava // Rodnaye slova. – 2000. – № 1. – S. 26–30.
10. *Bykau, V.* Vybranyya tvory / V. Bykau. – Minsk : Belaruski knigazbor, 2004. – 672 s.